

Három gondolkör Illyés Gyula költészetében az ötvenes-hatvanas években*

Még manapság is, a 21. században botladozva, úgy tartja a közvélemény, hogy aki elmúlt már hatvanéves, az idős ember. Akkor is így gondolják, ha közben világszerte emelkedik a nyugdíjkorhatár, akárcsak nálunk, de az is tény, hogy az igazán idősnek, magyarán öregnek mondható életidőt most is kevesen érik el, főként a férfiak távoznak túl korán. Annak idején, a 19. században Arany Jánost hatvanévesen már mindenki öregnek tartotta. Igaz ugyan, hogy a bekövetkező betegségeket is figyelembe kell venni, s Arany Jánosnak viszonylag hamar sok egészségi gondja-baja keletkezett. Hatvanévesen vonulhatott vissza az akadémiai munkától, s a margitszigeti nyári hónapok csodálatos és számára is váratlan alkotóerővel ajándékozták meg. Az *Őszikék* azóta nemcsak Arany János, hanem minden idős költő naplemente előtti megújulásának szimbóluma a magyar irodalomban. Arany János hosszú éveken át alig írt valamit. Az öregség korát szellemi értelemben az újabb alkotói kiteljesedés függesztette fel. Aki viszont az 1880-ban hatvanhárom éves Arany János fényképét szemléli, bizony egy fáradt öregembert láthat. Erről írta *Melyik talál?* című négy sorosát a költő:

„Hogy melyik arcképem választom rajzai közzül?
Fényképíró úr! A botos és kalapost.
Mint maradó vendég ül s áll a többi nyugodtan,
Menni csak egy készül: útja van: az leszek én!”

(1880. március 30.)

Ha átugrunk egy évszázadot, és átlépünk a 20. század derekára, második felére, egy kicsivel derűsebb lesz a magyar költészet arcképcsarnoka. Mégis ott sorakoznak a tragikusan korán távoztak, mint Ady, József Attila, Radnóti Miklós. Ám az életidő meghosszabbodhatott, s hetvenöt–nyolcvan évig, vagy még tovább terjedhetnek az alkotói évek. Illyés Gyula például megérhette, hogy felköszöntsék a nyolcvanadik születésnapján, de néhány hónap múlva ő is eltávozott közülünk.

Se betegség, se költői alkotóerő nem kínál általános szabályt arra, hogy mikor kezdődik az öregség, illetve hogy mikortól válik valaki a maga „Őszikék” korszakának szerzőjévé. Ágh István még élete delén tette fel önmagának is a költői kérdést: „Megmondanád az öregség kezdetét?” Pontos választ senki sem adhat, de amikor Adyval szólva „Elért az Ősz és súgott valamit”, akkor az évszak és az elmúlás érzete, gondolata szétválaszthatatlanul összekapcsolódik a tudatban.

A személyes halál tudata nagyon korán beivódhat az ember személyiségébe. Később – egyre elkerülhetetlenebben – az öregedéssel összefüggésben kell számot

* Elhangzott a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság ülésén. (XXVII. Berzsenyi Helikon Napok, „Köt engemet a jó Isten kévébe...” című konferencia, Keszthely, 2017. május 5.)

vetni az elmúlással. Illyés Gyula kapcsán szinte évre pontosan kijelenthető, hogy ötvenéves kora táján kezdett olyan verseket írni, amelyekben már motívummá kezd válni az öregedés, a betegség, a halál. Egy-egy vers megjelenése nem ad biztos fogódzót a keletkezése időpontjához, mégis segíthet bennünket az a tény, hogy éppen a költő ötvenedik születésnapján, 1952. november 2-án jelent meg az Irodalmi Újságban az *Elmúltam harminc...* kezdetű alkotása. Ez a vers még erőteljes tiltakozás az elháríthatatlanul sorakozó évek ellen:

„Elmúltam harminc? Sőt elmúltam negyven?

Nem igaz.

Ezerkilencszázkettőben születtem?

Nem igaz.

[...]

...Nem élek örökké?

Nem igaz.”

Bizonytalán későbbi mű – nemcsak megjelenését illetően – a *Doleo, ergo sum* (Irodalmi Újság, 1955. április 16. József Attila emlékének).

Az előbbi vers még inkább csak az életkor sokasodása ellen tiltakozik, ez az újabb a fájdalom, a betegség kínjaival néz farkasszemet, részletezve is a kínokat:

„Minden tagom fáj, mindet érzem; fájok: vagyok!

Gyűlölöm és nevetem ezt az állapotot.

Nevetem, hogy mint házigazda, a testi kín

Mutatja be vendégeimként a szerveim.

Istennyilák futnak a csonton, idegemen.

Hunyt szemmel rögzitem, hol éget. Ismerkedem.

Ahány kín, annyi kézszorítás; fölszisszenek,

Fintorgok, aztán: önmagammal kezelhetek!”

Descartes híres mondásának átalakítása a gondolkodás és a fájdalom aligha összehétközhető ellentmondásosságát is kifejezi.

Az ötvenedik év alkalmából közreadott vers a költő akkor megingathatatlan hitét emeli ki a befejezésben:

„mindannyiszor ismét

küzdeni, tenni, teremteni kerget

az elmúlás: nincs vég!

Az vagy, a munkád! S az sose veszendő,
 az soha meg nem hal.
 Fogadj be, örök jobb-világ: jövendő,
 bár egy gondolattal!”

A másik vers is a személyiségtől elvonatkoztatható tanáccsal zárul:

„Kik tudták a valót e földön és föld fölött,
 az igazságot? A szegények, a szenvedők.”

Lényegesen más hangot üt meg, a személyes és örök emberi felismerést meg-
 rázóan költőivé varázsolja a *Menedék*, amely az évtized egyik legszebb Illyés-verse
 (Irodalmi Újság, 1954. január 16.). Az itt megjelenített

„...ősbaj az öregség.
 Annak lepnek tünetei,
 olyan riasztón, szinte félek
 tükör felé tekinteni.”

Illyés ritkán fordul latin idézetekhez, itt ezt is megtette, magyarra is átültet-
 ve azt a régi eredeti szöveget: „utolsó óráim, ha majd távozni hí” „szememet tereád
 emelnem” [...] „téged karoljon lankadó kezem.” (Később az *Összegyűjtött versekben*
 az utolsó sor így hangzik: „téged fogjon bukó kezem”). Az „ősbajban”, az öregségben
 a feleség, tágabban az asszonyok képesek csitítani, vigasztalni:

„Mert angyali fölényetekkel,
 asszonyok, ti, ti értitek
 kezelni a vérébe mocskult
 hőst is úgy, mint a kisdedet,
 s mert halál és szerelem egy ágy,
 s mert végezzük bárhogy is itt,
 lemeztelenít a halál és
 tisztátalanná aljasít,
 s mert régtől fogva te előtted
 a titkom se csak az enyém,
 segíts át anya-türelemmel
 elpusztulásom szégyenén.”

A *Kézfogások* kötetéből még egy művet kell e témakörben feltétlenül megemlí-
 teni. Ez pedig ismét latin címet kapott: *Mors bona, nihil aliud* (Új Hang, 1956. 5. sz.).
 A jó, a szép, a kegyes halál gondolata ugyancsak ősinek nevezhető emberi elképzelés.
 Ne kelljen megvénni, betegnek lenni, haldokolni, a legszebb lenne szépen elaludni.
 Logikus a költő óhaja:

„teremtsük meg magunk maradék édenünkképp
üdvét a jó halálnak.”

A *Menedék* bátran számot vetett a halál keltette félelemmel. A *Mors bona, nihil aliud* – rájátszva Zrínyi Miklós jelmondatára is – valami derűset, mindannyiunk számára is biztatót, bizalomgerjesztőt kísérel meg bemutatni és érzékeltetni. Ebből a szempontból következetesen egyoldalú a szemlélete. Nem véletlen, hogy mottó gyanánt „Egy régi versből” csak franciául idéz meg „egy szörnyűséges istenkáromlást”. Illyés ebben a versében filozófiai és gyakorlati szempontból is a lehetetlennel próbálkozik. Itt a jó halál képzete földi Édenkerttel azonosul szinte:

„Mert ha nincs rettegés, nincs gyávaság s e kettős
gyökér nélkül a bűn se hajt ki.
Önzést és önkinzást lelkünk egyként levetkőz
és nem kell csak akarni,

hogy szépség és igazság és jóság és szabadság
mosdasson, derítsen: segítsen
befejeznünk Ádám föld-szelidítő harcát;
mivel nincs túlvilág, sem isten.”

Túlságosan egyszerűnek mutatkozik a megoldás. A költemény eltörli az istenhitet. A spirituális szemlélet helyébe állít egy erélyesen, nagymértékben retorizált ideálképet, amelyet ő maga is legfeljebb egy költői pillanat idejére tarthat követendő útnak.

A *Kézfogások* kötetének verseit – amelyek egy bő évtizedet fognak át az öregedés motívumkörének szempontjából –, akár előzetes, bár olykor igencsak nyomatékos előhangnak is nevezhetjük az *Új versek* (1961) e témakörbe tartozó verseihez képest. Ilyen hosszú szünetet még soha nem tartott Illyés két verseskötet között. Az 1956-os nyári fellelégzés, a forradalom alatti reménykedés után Illyés helyzete több szempontból is kérdésessé vált. A legfőbb ok természetesen a régi-új, a most már Kádárról elnevezett rendszer diktatúrája volt, amely a depresszióra már a harmincas években is hajlamos költőben felerősítette ezt a kórt. Olyannyira, hogy 1957 nyarán hosszabb időn keresztül kórházi altatókúrával próbálták gyógyítani. Mire valamenynyire feljavult az egészsége, s újra dolgozott, verseket, drámát írt, azzal kellett szembeülnie, hogy a rendszer őt ellenségnek tekinti, legegyértelműbben az *Egy mondat a zsarnokságról* miatt. 1958-ban már leadott egy újabb verseskötetvire való kéziratot, amelynek három év múltával *Új versek* lett a címe (1961). Az illetékes lektorok mintegy húsz verset akartak kihagyni. Nyilván rendszerellenesnek tartották. Két évvel később Király István írt újabb lektori jelentést, amelyben hiteles beleérzéssel vázolta föl Illyés alkotói válságát, s azt javasolta, hogy a kiadó ritkítsa meg a válságot legélesebben kifejező verseket. Részlet a jelentésből:

„Nyilvánvaló, hogy élete múlását senki nem nézi közömbösen. S nem könnyű elviselni a bíráló szót sem, főleg, ha az olykor kíméletlenül s egyoldalúan éri az embert. Objektíve részben indokolt tehát az Illyés-féle válság. De a válságnak ilyen méreteit objektív okok önmagukban mégsem magyarázzák... szörnyű s meghökkentő olykor az a reménytelenség, amelyben Illyés élhetett. Válsága oly mély volt, hogy még a belső válságokban egyáltalán nem szegény Illyés Gyula-i életműben is párját ritkítja, egyedül áll. A kiúttalanság érzése itt már nemegyszer kétségbe vonta az élet értelmét is. Egy egzisztencialista hős sem nézhetett szembe szorongatottabban a maga köré varázsolt s képzelt semmivel, mint ahogy Illyés nézte versei tanulsága szerint olykor az életet. Értelme csak rémeket kavart, a boldogságot csupán az öntudatlan állati létben vélte. A „lélek dúvadjai” üvöltöttek itt, valami emésztő, névtelen, s már-már elviselhetetlen kín tépte a szívet. Sötét, tehetetlen, vak indulatok kavargtak. S többnyire a halál sem úgy jelent meg, mint pusztán személyes lírai érzés: világnézeti jelentést kapott...

Lektorai, szerkesztői feladat még annak a kérdésnek felvetése s javaslattevésére rá: a kritika ügyének tekintsük-e a kötet ellentmondásainak bírálatát, vagy pedig helyes lenne már kiadás előtt is jobban ritkítani a válság-verseket? Szerintem: igen.” (Budapest, 1960. november 21-én. In Domokos Mátyás: *Adósságlevél. Esszék, tanulmányok Illyés Gyuláról*. Kortárs Kiadó, Budapest, 1998, 120–121.)

Furcsa rostálás az, amelyből olykor a legjelentősebb versek maradnak ki a cenzori önkény miatt. Ám mindez még 1964-ben is eléggé drasztikusan folytatódott. A szakembereknek „nagyon komoly” eszmei-politikai aggályai voltak még 1964 derekán is – például Pándi Pálnak. Valahol valaki, egy még hatalmasabb cenzor azonban engedélyt adott, s így jelenhetett meg 1965 végén a *Dőlt vitorla*, amely majd a *Fekete-fehér* című kötettel együtt (1968) az évtized magyar lírájának legjelentősebb darabjai közé tartozik.

Az *Új versek* cenzorok által megcsonkított anyaga – öt évvel a *Kézfogások* és az 1956-os forradalom után – igencsak visszafogott hatást ért el. Nemcsak politikai okok magyarázták ezt, hanem az is, hogy az 1945 óta kultikus hatást elért alkotásai, mint a *Nem volt elég, A reformáció genfi emlékműve előtt, az Árpád, a Bartók*, majd a tilalom alá sorolt *Egy mondat a zsarnokságról* után maga a költő is változott. Nem az elbizonytalanodás éveit élte meg, hanem éppen a keresés, a hangváltás, a megújulás hamarosan elkápráztató hullámmozgását.

Ezt az 1961-es kötetet többen hanyatlásnak, elerőtlenedésnek tekintették. A költőtársnak és kritikusnak is kiváló Rónay György például nem tudott meghatódni a költő régi emlékképétől, amelyben apját kérdezte hogyléte felől, s ezt a választ kapta: „Ahogy kell túl az innenen.” Az apa nem sokkal hatvanadik évének betöltése után hamarosan meghalt. Egy másik verset így említ a bíráló: „A halál meghódítása nem egészen azonos a tér meghódításával. Attól, hogy léptenként miénk lesz a munkánk és emberségünk révén a tér, még nem lesz a miénk, kormányozható birtokunk az idő. Az ellentmondást, mint annyi ellentmondást – a retorika hidalja át.”

Régi gondja Illyésnek, a költőnek a nemritkán túlzónak, túl részletezőnek mutatkozó retorikusság. Való igaz, hogy egyes versek túlirtak, túl terjedelmesek.

Fülep Lajos például még az *Egy mondat...* kapcsán is ezt kifogásolta, ebben az esetben oktalanul. Illyés azonban 1956 után fokozatosan eltávolodik a retorikusságtól, bár soha nem szakít ezzel az eljárással. Az *Új versek* kapcsán, most csak néhány példát említve, érdemes észrevenni, hogy a versek jelentős része látványosan tömörebbé válik. Az egykori pályakezdő klasszikus avantgárd korszak után Illyés versszemlélete az újrealizmus, az új tárgyiasság, az új népiesség fogalmaival közelíthető meg. Nyomatékos nála a részletező, elbeszélő jelleg, az epikus elemek, a valóságkép megelevenítése. A változást legnagyobb erővel a *Bartók*-vers mutatta fel a maga rapszodikus-romantikus vonásokat is felvillantó, tragikumot hangsúlyozó polifóniájával.

A *Túl az innen*en még az illyési vershagyományt folytatta, de az újabb versekben nagyobb mértékben visszazorol a retorikus és az elbeszélő jelleg. Nem előad, hanem felvillant a költő, közben hiátusokkal is fokozva a hatást. Ezzel nem hiányérzetet kelt a befogadóban, hanem fokozza az élményt. Látszólag nem vagy alig odaillő jelentés- és képsíkokat kapcsol össze, a jelentésvibráció révén lényegesen korszerűbbé válik a versszerkezet.

Egyszerűnek látszó ez a példa:

Örök s mulandó

A gangon ültünk. Besötétlett.
S mit elhagyott a fény, a nap:
továbbrajzolta arcodat
okos és szomorú beszéded.

Mint mesteri kezek alatt
a sok mellékesből a lényeg,
kialakult időtlen képed.
Munkáltak fürgén a szavak.

Ott állt homályt, romlást legyőzvéen
– rembrandti, tiziani festmény –
oly készen, tisztán, halhatatlan

a mű, melyen nem öregedhetsz,
hogy odanyultam akaratlan
eleven, mulandó kezedhez.

Leíró vers lenne ez? Életkép? Az is, de mégsem. Egy házaspár beszélget. Nem tudjuk pontosan, hogy miről, mégis többet tudunk és sejtünk meg róluk és az emberi sorsról egyetlen jelenetbe sűrítve, még a végtelenséget is kifejezve, mintha oldalon keresztül próbálna valami hasonlót elmondani. (A varázslatos, ünnepi hangulat megteremtésében a korrespondanciának: a fény és zenei elemek különös összekapcsolásának van kiemelkedő szerepe. Az örökérvényűséget a klasszikus forma: a szonett is hangsúlyozza.)

Lehetne idézni más verseket is. Ilyeneket, mint: *Tavalyi tükör; Két éj között; Sebesültek; Nyáréji kert; Elmaradók; Csillaghullás; Üvegvilág; A legcsábítóbb szerető; Hálóm s halam; Tél felé; Szomorú vendég; Hópelyhek éjszaka; Fehér; Fénykép; Havasi szürkület; Köszönet*. Egy művet azonban hangsúlyosan ki kell emelni, amely az öregedés és elmúlás motívumköre kapcsán Illyés talán legfontosabb kulcsverse. Ez a *Kháron ladikja*. Mindössze 24 sor a vers, amely az életutat csupán mitológiai értelemben tartja halál felé vezető útnak, akkor is görög szellemiségű, délszaki tájat idéző módon. S az az út egyúttal az életnek is újraidézése, ám nem egyetlen, halál előtti pillanat tükrében, hanem az öregedés évei-évtizedei sorába illesztve. A mű még azt is pontosan tudja érzékeltetni, hogy a halál elháríthatatlanul személyes, csak azé, aki eljut odáig. Sokan ülnek azon a hol hétköznapi, hol mítoszi légkört felidéző ladikon, amely ebben a versben még nem közvetlenül vezet át az elhunytat az Alvilág határfolyójához, az Akheronhoz, csak elindítja az élőket azon az úton, amely az elmúlás felé vezet már olyankor is, amikor még észre sem vesszük, észre sem vennénk az idő könyörtelen múlását. Ám egyszer csak bekövetkeznek azok az órák, majd percek, bekövetkezik az a másodperc, amelyben „ringani kezd velünk (csak velünk!), / kifelé a ladik”. Az, amit még nem sejtethünk, amiről már nem tudhatunk többet.

Ide célszerű illeszteni azt az esszékötetet, amelynek címe: *Kháron ladikján vagy az öregedés tünetei* (Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1969). Illyés esszéregénynek nevezte ezt a művét (1969). Nem egyetlen időszakban keletkeztek a kötet írásai, az első fejezet valamikor 1950 táján, egy idős tihanyi mosónő életszemléletével. A következő részben már az elbeszélő költő az öregedésnek egy jellemző elemével, az értetlenséget kiváltó szóvetés, szótévesztés példájával él. A kamrában kereste sietősen a pizsamákat, s a furcsálkodó kérdésre tudta csak helyére biccenteni a fogalmat. A balatoni nyaralásra indulva ugyanis a demizsonokat kereste. A két francia eredetű szó a költőben szinte testvéries összhangban egyesült.

Bizony sokáig egyet lehet érteni Illyéssel: „Nem igaz, hogy Kháron ladikjának egy-egy utazócsoportja némaságba fagyva siklik az árnyak honába. Ha csak kicsit is összehangolt az a csoport, hangos adomázás, térdcsapkodó jókedv közepette ringatóznak a biztos vég felé” (43.). Ha valóban öregekről esik szó, Illyés összehasonlítja Kossuth és Arany János fényképét. „...mint költőnek persze Arany a fejedelem, de a kor magyar közéletének isteni székébe tiszteletem változatlanul Kossuthot ülteti” (50.). „Arany ül. Csizmásan, fáradtan, görnyedten. De mint vackában a vad, pedig, nini, az ő térdeit is begörbítette már a vénség. De görnyedtsége nyílt és így elszánt. És mivel álruhás, sőt komédiás – a ráncok és az ősz fürtök maszkjában, a bölcsesség

és az esendőség szerepében –, ő igazán hamleties. Ha elbukik is, győz; ha meghal is, él” (51.).

Egy aforisztikus közlés: „A filozófia egy mukkot sem tud a halálról. A bizonyítás? Rég kimondta volna” (55.). Hamarosan árnyaltabb a megfogalmazás: „Az egész filozófiának egyetlen kérdése van: az öngyilkosság. Ér-e annyit az élet, hogy elfogadjuk, már saját akaratunkból is.” A megöregedés, a vénülés vállalása tehát döntés az életünkről. Illyés válságokkal birkózó életműve tehát mindegyre személyes döntés az élet értelmessége mellett.

Az öregedésnek nincsen szépirodalma, állítja az esszéregény. Ez így nyilvánvalóan túlzás. Lear király megöregedett, Goriot apó is. Említsük Tolsztojt vagy a maga szemérmes módján Arany Jánost? Abban azonban igaza volt Illyésnek, hogy a szépirodalom figyelmét elsősorban a felnőtté válás, a férfikor nyara keltette fel. Azonban nemcsak a szépirodalomban, valójában a társadalomtudományok, az életmód, az egészségügy, a hétköznapi élet is sokkal kevesebbet foglalkozott még ötvenhatvan éve is ezekkel a kérdésekkel, mint a 21. század. A magyar szépirodalomban valóban úttörő volt Illyés Gyula azzal is, hogy részletesen vizsgálta (megvizsgálhatta!) az öregedés változatait. Szerencsére nem egyetlenként. Mellette leginkább Déry Tibort kell említeni a hatvanas évekből. Addig szinte szégyen volt öregnek lenni. Azóta folyamatosan gyarapszik az öregedés képzeletbeli könyvtárának szépirodalma. Az Illyés Gyula halála utáni évtizedek költészetéből, az ezredforduló egyharmad századának anyaga alapján gazdag antológiát, sőt monográfiát lehetne minderről készíteni. Az esszéregény megvizsgálta azt a látszólagos rejtélyt is, hogy az idősök „mért lelik kedvük éppígy a kertrendezésben, városrendezésben, társadalomrendezésben, az ugyancsak idevág. Hisznek a jövőben. Hisznek az emberi fajban. Hisznek a jövő és a faj alakíthatóságában. Hisznek még az idő megfékezhetőségében is. A rossz – a Legfő Rossz elleni harcban” (135.).

Az esszéfejezeteknek olykor van címük. Az egyik legemlékezetesebb az *Ézsaiás és Jeremiás*. Egy aggastyánt keres fel a szőlőhegyen egy ősz hajú férfi éppen Szilveszter délelőttjén, úgy tudván, hogy a düledező préház és a pince eladó. De téved. Alku nem jön létre, csak tanulságos beszélgetés. Az egész hegyoldal megműveletlen, elhagyatott. Az agg „Jeremiás” semmi jót nem tud szólni a hatvanas évek jelenkoráról. Számára szinte megsemmisült mindaz, amiben, amiért élt. A hatvanas éveiben járó vendég arra törekszik, hogy az ellenérveket sorolja, hiszen ami rossz, ahelyett valami jobb is bekövetkezhetett. A vénember poharazgatás közben kijelenti: „Lemondtam én már az egész emberi nemzetről, uram. Ez már menthetetlen. Ebbe már beleesett kihatathatlanul a rossz.” A vendég a rosszat, a siralmasat látva is megőrzi optimizmusát. Szerinte „kicsiben is újra lehet kezdeni, amit nagyban, akármilyen nagyban elrontottak”. A lényegyet tekintve ugyanaz a gondolat ez, amelyet *Az Éden elvesztése* oratóriumában részletesen, bizakodást hirdetve kifejtett a költő.

A *Dölt vitorla* (1965), a *Fekete-fehér* költeményei és az esszéregény kölcsönösen hatottak egymásra. Illyés minkét könyvét vallomással vezette be. Az előbbiben az alkotói megújulás köteleességéről: „Ellenszenves a magát öregén is fiataloskodva kelle-

tő, a meglett állapotát kamasz-szökdelésekkel tarkító művész. A szökdelést ugyanis elméjétől várjuk el, a tapasztalatok úgynevezett súlyával, a fájdalmak annyiszor emlegetett – s oly igaz – nyűgeivel is! Ez az egyetlen módja a világ s a magunk naponkénti megújításának. Ez azonban egyúttal parancs is, a kort, kegyelmet nem ismerő Múzsáé.” A másik kötet élén álló vallomásban szól borúlátó verseiről. „Kevesekben oly éles a tiltakozás, mint bennem az ellen, hogy a magyarság veszendő nép – ahogy egy-egy versből kivillan. Annak bizonyosságául éppen, hogy elejét vegyük mindenfajta elernyedésnek, hitetlenségnek anyanyelvi kultúránk jövőjét illetően. Ritkán volt oly emberi föladat magyarnak lenni, mint korszakunkban. Hogy az olvasóban ez megvilágosodjék, erre szolgálnak az író itt-ott sötét hangjai is.”

Ennek az elemzésnek az az elsődleges célja, hogy számot vessen az öregedés, az elmúlás, a halál motívumkörével Illyés költészetében.

A *Dólt vitorla* verseiben meghatározó szólam a reményvesztettség és a remény állandó villódzása, a mégis, mégis és a mégsem, mégsem. Egy olyan költői világkép csap össze rendszeresen önmagával, amelyben a nélkülözhetetlen önbiztatás gyakran kudarcot vall, de rendre csak-csak feltűnik egy mozzanat, egy motívum, amely átlendít a költői helyzeten. A válság, a legyőzöttség, az elmúlás azonban soha nem csak a személyiség gondja, hanem mindig a közösségé is. Tágabban értve: a magyarságé, sőt az emberiségé.

Megrázó példája ennek a *Csittó*. Illyésnél ritka a személyiség mélységesen zaklatott lelkiállapotáról készült önarckép. Ebben mintha egy teljes ideg-összeroppanással birkózna, azt próbálná elhárítani.

Csittó

Esős, gyorsfelhős kikelet-vég,
elkellene a kályhatűz még
e szélnek-kitett hegyi házban,
hol a tél végét áttanyáztam.
Nem gyujtok be, kabátban ülök,
látni az ablak-fára dülök,
bordám nyomom a deszka-élnek,
hogy ez fájjon, e kinti, testi
s ne a szív kínja, ne a benti,
hogy minek élek, minek éljek!

Lentről a dörgő Balaton szól,
vicsorít föl az alkonyatból:
kigyúlt tébolydák, égő ólak
jajjai, ingerelt majom-had
rikácsai repülnek – s olykor

érthető szó a zaj-gomolyból,
 menny-tágas, de emberi hangzat:
 „Siess!” majd hörögve: „Utána!”
 „Vigyázz!” majd harsogón: „Hiába!”
 aztán röhögve: „Te akartad!”

Bár a vihar dühétől úzve
 mondattá sose állnak össze,
 tükrök e hangok, fölvilantott
 s elkapott tükrök, miket – hallok!
 Jósló tükrök ti, milyen arcot
 és milyen jövőndőt mutattok:

rajzoltok cikázva a lélek
 mélyeiből, míg vakon, árván,
 kint s bent egyaránt fájván s fázván,
 Karthago-üszkei egy népnek,
 minden reménynek elmúlásán,
 versemből kereplőt csinálván,
 bódítom magam, mint a sáman,
 jöjjön valami csitulás rám.”

E verset olvasva nehéz arra gondolni, hogy itt egy magánemberi válság a meghatározó. A lét Karthago-üszkei messzire vezetnek vissza, bizony Vörösmarty Mihályhoz is. A dörgő Balaton vicsorítása, az összefüggéstelennek látszó szögomoly felidézheti a szabadságharc leverése utáni tragédiát is:

„Mi üvölt, sír e vad rohanatban,
 Ki dörömböl az ég boltozatján,
 Mi zokog, mint malom a pokolban?
 Hulló angyal, tört szív, örült lélek,
 Vert hadak vagy vakmerő remények?”

A *Dölt vitorla* első harmadának verseit olvasva igen gyakori motívum a reményvesztettség, az innen való menekülés vágya. S a későbbi lapokon is meg-megjelenik az elmúlás, a halál. A kötet legismertebb versei közé elsősorban olyanok tartoznak, amelyek a kiküzdött, kiküzdhető harmóniát, a létezés értelmességét vallják, mint a *Bevezetés egy Kodály hangversenyhez*, az *Óda egy törvényhozóhoz*, a *Borsos Miklós: SZ. L. szobra*, a *Bernáth Aurél egy képe alá*. Még több derűt, életbizalmat sugároz a *Mozgó világ* és *Az orsók ürügyén*. Mindegyik a munkálkodó, az értelmes életet kereső és megeléged embert állítja a középpontba. Mindazonáltal a munkálkodás ott van *Az őszi méhek arany kereke* kora őszi idilljében s még inkább a *Hiány a*

kéziratban (egy apokrif történet – Jézus születéséről és otthontalanságáról) –, azzal a zárlattal, hogy

„tette a dolgát zökkenéstelen
és folyt azontul minden aprólékosan,
ahogy a korok kezdetén megíratott.”

A *Dőlt vitorla* és a *Fekete-fehér* szerves egységet alkot. Bár első pillantásra lehetne azt is gondolni, hogy nagyon különböznek egymástól, szinte össze sem hasonlíthatók. De végig ugyanaz a költői személyiség szólal meg bennük, csakhogy sokféle hangon, sokféle módon. Szinte nyoma sincs már a régi, Illyéstől korábban megszo-kott lírai közlésmódnak. Nem személyiség-átváltzás ez, de olyan költői megújulás, amely mintha egy-két lírai-líratörténeti emberöltőt átlépve szólna már hozzánk. Mintha mondjuk Arany János hangját Ady Endréé váltaná fel. Arany János a nemzet rátestált feladatait költőként elvégezte. Hiányérzete inkább arra a személyiségre utalt, amely többre vágyott volna. Illyés Gyula és nemzedéke számára a 20. századi történelem nem adhatta meg – a remények ellenére sem – azt a tudatot, hogy a történelmi kor által sugallt lehetőségekből sokat megvalósíthattak volna. A hatvanas évek költői szemléletében ezért folytonos Illyésnél az a polifónia, amely az összhang békéjét soha nem tudja az életmű-értelmezés szintjén felmutatni.

Pedig a törekvés nyomatékos. A kötet címében egy vers még játékoságba oldva utal a *Fekete-fehér* kapcsán a megöszülésre, de a kötet egésze a személyiség, a magyarság romlásával, lehetséges pusztulásával vet számot. Tamás Attila elemzésében már 1968-ban rámutatott erre a radikális szemléleti hullámmozgásra: „Némi túlzással azt lehetne mondani, hogy karkai szorongások abszurd világa az egyik, Homérosz erőteljes, derűs nyugalma (vagy a keleti költészet valamelyik remekének bujább, forróbb életigenléstől fűtött levegője) a másik ihlető. De amíg – megint csak távoli párhuzammal élve – a késői Arany »Ossziánt« hívja a fájdalommal elbúcsúztatott »Homér« helyébe, addig Illyés esetében más a kettő küzdelmének kimenetele. A magány, a téboly, a céltalan pusztulás félelmetes erejű képeinek végül is fölébük kerekednek azok, melyek az élet és benne az ember nagyságáról – mint nagyszerű lehetőségről – vallanak” (Tamás Attila: *Irodalom és emberi teljesség*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973, 17.).

Az egyik póluson ott található az *Ady estéje*, az *Elnyelt nép*, a *Sikerer erőfeszítés*. A másikon az *Ifjú pár*, a *Ditirambus a nőkhöz*, a *Mert szemben ülsz velem...*, a *Teremteni*. S ott sorakoznak azok a versek is, amelyekben az összeszikkasztó ellentétek valamiféle feloldáshoz vezetnek el: a *Bajba kerülni*, a *Félreértés hogy mégse essék*, a *Futtató öregség*, a *Tor, pincseszeren*, a *Poesis hungarica*, a *Hatalmas nagy korszak ...s a Világodban világtalan*.

Az 1960-as évek derekán, második felében Illyés költői világképe egy időre kiegyensúlyozottabbá, harmonikusabbá vált. Úgy látta, s erről többször, többféle formában vallott is, hogy a magyarság és az emberiség léte nem reménytelen, táv-

lat is mutatkozik. Ennek megragadó kifejezése volt oratóriuma, *Az Éden elvesztése*. Az 1968-as év európai eseményei azonban érthetően ismét zaklatottá formálták történelemszemléletét. A párizsi diáklázadás, az ottani sztrájkok, majd Csehszlovákia szovjet megszállása többszörösen is arra döbentette rá, hogy a hitreneszánsz most is álom, sem Európát, sem a nagyvilágot nem lehet kedvünkre valóvá formálni. Élt benne az a remény is, hogy mivel Magyarország az adott időben nem a hadak keresztútján fekszik, ez a „szélárnyék helyzet” javunkra válhat, lehetne országot építeni. Azonban folyamatosan arra kellett rádöbennie, hogy bár őt már szinte a szocialista rendszer is nemzeti költőnek nevezi, gátolják munkáját, gondolataiban nacionalizmust is látnak, pedig a magyarság számára létkérdés lenne a nemzet tartós lelki közössége, beleértve természetesen a határon túli magyarságot is.

Ha szükség volt rá, s ez bizony gyakorta így történt, Illyés minden megnyilatkozási módon törekedett a diplomatikus, a tárgyalásra kész megfogalmazásra. Hajlamos volt a kompromisszumokra is. Úgy tartotta, ha a teljes igazságot nem lehet kimondani, akkor menjünk el az elérhető határokig. A lényeg mégis csak az, hogy a hetvenes években ő is eljutott ahhoz a keserű felismeréshez, hogy a létezőnek nevezett szocializmus, a szovjet tábor társadalomszemlélete nem megjavítható, az zsákutca. Tudtommal ezt ennyire egyértelműen soha nem mondta ki, de egyre több közlése utalt erre. 1978. október 26-án ezt jegyezte fel naplójában: „Föl vagyunk szabadítva; s ugyanakkor le vagyunk verve. Azaz itt mint osztály, ott mint ország. Kortárs honfitársaim ezt nem tudják párba tenni.”

Az 1973-ban megjelent kötet *Minden lehet* címe már ezt a sejtelmes, de inkább baljóslatú többértelműséget fejezi ki. Ami ezután következik Illyés utolsó évtizedének költői szemléletében, az, felfogásom, értelmezésem szerint az ő „Őszike” korszakának egy újabb fejezete. Az ötvenes évek elejétől egymást követték lírájában az idősödés mind nyomatékosabbá váló kisebb-nagyobb szakaszai. Ezek még egy javakorabeli ember alkotásai voltak. Az utolsó évtized azonban egyre inkább átvezet az öregségnek abba a világába, amely Illyés élete során még korántsem a vénséget, az aggastyánkort jelentette.

Amikor Illyés életműve kapcsán az öregedés, a betegség, az elmúlás, a halál motívumkörét kezdtem vizsgálni, félbe kellett szakítanom ezt a munkát, mert ez így is csupán a vázlat vázlata. Az igazán méltó befejezés pedig az lehetne, ha a meghalásnak Flóra asszony által oly hitelesen megörökített naplója után még egy fejezet következne: a halhatatlanságról és annak értelmezéséről.